

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ФІНАНСОВО-ПОЛІТИЧНИХ ГРУП У СИСТЕМІ ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: РЕАЛІЇ УКРАЇНИ

Телешун Я. С.

Аспірант кафедри політології,

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

В межах статі досліджено проблему нерівномірного розподілу благ/ресурсів у суспільстві і домінантного впливу великого капіталу у сфері вироблення публічної політики. Виокремлені основні причини майнової диференціації в світі. Проаналізовано діяльність фінансово-політичних груп в умовах нестабільного інституційного середовища в Україні. Визначено основні характеристики функціонування цих корпоративних об'єднань. Виокремлені та проаналізовані основні механізми впливу фінансово-політичних груп на формування державної політики в Україні.

В рамках статьи исследована проблема неравномерного распределения благ/ресурсов в обществе и доминантного влияния большого капитала в сфере реализации публичной политики. Выделены основные причины имущественной дифференциации в мире. Проанализирована деятельность финансово-политических групп в условиях нестабильной институциональной среды в Украине. Определены основные характеристики функционирования данных корпоративных объединений. Выделены и проанализированы основные механизмы влияния финансово-политических групп на формирование государственной политики в Украине.

This paper examines the problem of uneven distribution of wealth/resources in society and the dominant influence of the big capital in the sphere of public policy implementation. The main causes of property differentiation in the world are marked out. It was analyzed the activities of financial-political groups' in an unstable institutional environment in Ukraine. The basic characteristics of these corporate associations' functioning were determined. The basic characteristics of these corporate associations' functioning were determined too. It was identified and analyzed the main mechanisms of financial-political groups' impact on the formation of the State policy in Ukraine.

Ключові слова: фінансово-політичні групи, публічна політика, групи інтересів, великий капітал, нестабільне інституційне середовище, соціально-економічна нерівність.

Бурхливий початок ХХІ століття сформував перед міжнародним співтовариством, національними урядами і науковою спільнотою ряд системних викликів і загроз соціально-політичного, економічного і гуманітарного характеру. Насамперед мова йде про новий етап «Великого переселення народів»; критичне і стрімке зростання соціальної та економічної нерівності, кризи середнього класу і як наслідок – несистемні громадянські конфлікти; посилення радикальних ліво-соціальних і право-національних рухів; «індивідуальний» екстремізм; поява нових квазідержавних і парамілітаристських утворень; техногенні катастрофи та пандемії; ресурсні революції; посилення ролі національних держав у глобальному світі, переформатування наднаціональних світових і регіональних політично-економічних утворень; криза глобальної транскорпоративної відповідальності тощо[18]. Всі ці виклики, загрози і подекуди кризи вимагають пошуку нових, конкурентних і життєздатних форм світового порядку, якісних моделей управління та нового соціального договору.

Однією з найважливіших суспільних вимог до нової моделі соціального договору є вирішення проблеми нерівномірного розподілу благ/ресурсів у суспільстві і домінантного впливу великого капіталу у сфері вироблення публічної політики.

Головними причинами колосальної майнової диференціації, на думку окремих експертів, є існування так званих «податкових раїв» – офшорних зон, що дають змогу власникам великого капіталу уникати сплати податків[10], по-друге, неефективність або небажання національних урядів і світового співтовариства у регуляції даного питання. Відповідно Оxfam (Оксфордський комітет допомоги голодуючим) у період з 2000 по 2014 роки кількість інвестицій в офшорах збільшилася в чотири рази, а дев'ять з десяти найбільших світових корпорацій представлені хоча б в одному з офшорів[10].

Вирішення даної проблеми потребує розуміння особливостей функціонування заінтересованих груп в системі публічної політики задля внутрішньої стабілізації суспільно-політичних та економічних відносин і зовнішньої конкурентоспроможності. Адже, на думку проф. С. Телешуна, який аналізує світовий доробок з цього питання (роботи К. Армінгеона, У. Кльоті, П. Кньопфеля, Я. Попадопулоса, К. Ларю, Ф.Верона, С. Томсона, С. Джона, С. Ситник, І. Рейтеровича та інших) публічна політика є системою комунікативного зв'язку та дій у вигляді послідовних рішень, що приймаються публічними акторами та громадянським сектором суспільства, політичні та інституційні інтереси яких можуть не збігатися, проте які об'єднанні метою розв'язання проблем, політично визначених як колективні[8 с. 10].

Розуміння небезпеки сучасної моделі взаємозв'язку великого капіталу і держави, наслідком якої є нерівномірний розподіл суспільних благ, панує у науковому середовищі. Зокрема у сфері економіки і фінансів про це свідчать дослідження лауреатів Нобелівської премії з економіки: французького дослідника Ж. Тіроля (за дослідження ринкової влади та її державного регулювання, 2014 р.) та британця А. Дітона (за дослідження споживання, бідності та добробуту 2015 р.). В сфері політичної науки ця проблематика була покладена в основу XXIV-ого Світового конгресу Міжнародної Асоціації Політичної Науки (IPSA) в Познані (2016), на тему: «Політика в світі нерівності» («Politics in a World of Inequality»).

Відповідно до підрахунків Oxfam з 2010 року статки найбагатших людей світу збільшилися на 0,5 трлн. і складають 1,76 трлн. доларів. Зовсім інша ситуація з їх «фінансовими опонентами» - найменш забезпеченою половиною людства, що за цей же час, збідніла приблизно на 1 трлн. доларів, втративши 41% свої збережень. 62 найбагатші людини планети володіють такою ж самою кількістю майна як і 3,6 мільярдів найбільш бідних людей, а добробут 1% найбагатших зрівнявся з добробутом решти людства в 2016 році[10].

В політичній науці існують різні терміни, що характеризують вплив певних груп на вироблення державної політики, зокрема і власників великого капіталу.

Одним з найпоширеніших термінів, вживаних у науковій лексиці є поняття «групи інтересів». Український дослідник Ю. Сабанадзе, узагальнюючи різні підходи (А. Бентлі, Д. Трумена, М. Олсона, Р. Салісбері, Р. Даля, А. Лейпхарта, Ф. Шміттєра, Дж. Лембруха, А. Косона тощо) до тлумачення поняття, визначає групи інтересів як «організації, які об'єднують громадян на основі тих чи інших специфічних цілей або функцій, артикулюють колективні вимоги та шукають оптимальні шляхи їх просування переважно через вплив на прийняття політичних рішень»[6, с. 18]. На думку професора Федеральної Академії державного управління (Німеччина) В. Екерінга, групи інтересів почали чинити вплив на державне управління вже починаючи з XIX століття (у період існування німецької імперії з 1871 до 1914 рр.). Організований вплив союзів і об'єднань з метою реалізації власних інтересів, на його думку, поширювався «приблизно рівномірно на три сфери: на громадську думку, на парламент як законодавчий орган і на уряд як виконавчу владу»[3, с. 73].

Основа складності дослідженні «груп інтересів» полягає у точному виділенні предмета дослідження, виокремленні ознак та визначенні їх акторів. Зокрема, крім груп інтересів (Advocacy groups) використовуються поняття як «групи за інтересами» (Interest groups) або «спеціальні групи за інтересами» (Special interest groups), «зацікавлені групи», «організовані інтереси» (Organized interests), «організовані групи» (Organized groups), «лобістські групи» (Lobby groups), «групи з проведення кампаній» (campaign groups) тощо. На думку Ю. Сабанадзе, всі ці терміни часто «вживаються як синоніми, на практиці не завжди описують одні й ті ж об'єднання та структури»[6, с. 14].

Намагаючись уникнути цю термінологічну невизначеність французький політолог М. Дюверже ввів у обіг термін «групи тиску» як синонім політичних груп інтересів, визначивши тим самим їхнє відношення і кореляцію з політикою[2, с. 261].

Варто зауважити, що поняття «групи інтересів» і «групи тиску», на нашу думку, не розкривають специфіку функціонування заінтересованих груп впливу (зокрема і великого капіталу) в системі публічної політики в так званих «розвинутих»/«молодих» демократіях і конкурентних державах.

Для «молодих» демократій з нестабільним інституційним середовищем небезпечним є «закорінення» неформальних структур елітних груп в системі державних інститутів: уряду, парламенту і судової влади. Як правило це призводить до значного поширення корупції у державному апараті, в результаті якої державні інституції перетворюються в інструмент отримання надприбутку невеликою групою. За таких умов політичні актори «звільняються і від демократичного, і від конституційно-правового контролю»[6, с. 63].

На думку, Ф. Фукуями: «існує два окремі явища, пов'язані з корупцією, і вони не ідентичні. Перше — це створення і отримання ренти, друге — це патронат або клієнтелізм»[12].

Патронаж або клієнтізм може проявлятися у різних типах суспільства, незалежно від рівня його розвитку, але найсприятливіші умови виникають у поляризованому, нестабільному суспільстві. Нестабільна і слаборозвинена економічна система змушує людей зосереджуватися

лише на «ситуативних» проблемах, ігноруючи довгострокову перспективу. В свою чергу, ну думку, Ю. Сабанадзе «різниця у рівнях доходів може бути важливішою, ніж бідність сама по собі, і змушувати до активнішої участі у таких неформальних об'єднаннях, як клани»[6, с. 175].

Клієнтелізм передбачає такі відносини, в основі яких лежить взаємовигідний обмін послугами між особами різного статусу і влади, клієнтові, зазвичай, надається протекція в обмін на його лояльність і політичну підтримку.

Рента, в свою чергу, отримується заінтересованими групами через монополію на дефіцитні ресурси або через доступ до адміністративного ресурсу (здатність уряду, місцевих органів виконавчої влади створювати штучний дефіцит, механізми ліцензування, запровадження тарифів на імпорт, регулювання податкової ставки, провадження відкритих торгів зі «спеціальними» умовами тощо). Зокрема, Україна за індексом «кумівського капіталізму» журналу «The Economist» посідає 5 місце в світі [17].

Варто додати і третій вид явища пов'язаний з корупцією – «чорний» або «гламурний» лобізм. Адже представники українських, і не тільки українських, елітних груп мають великий бізнес за кордоном, нерухомість, а значить вихід на представників політичної і бізнесової еліти окремих країн (країни ЄС, США, Канада тощо), що дає їй змогу не тільки лобіювати власні інтереси а й впливати на внутрішню політику цих країн.

Для характеристики систем, що характеризуються злиттям великого капіталу та органів державної влади, зокрема і в Україні, науковці, журналісти і пересічні громадяни часто використовують такі поняття як «олігархія» так «олігарх». На нашу думку, дані терміни є не найкращими адже зміст цих понять має занадто широкі межі. На думку австралійського вченого С. Фортеск'ю, поняття «олігарх» «настільки широко використовується, що його використання виглядає справжнім збоченням»[9, с. 8].

На нашу думку, існує декілька причин, що вказують на недоцільність використання даного поняття для характеристики взаємодії влади і великого капіталу в Україні:

1. Занадто широке і суперечливе використання терміну «олігарх». В свій час, професор Ганс-Хеннінг Шредер зазначив, що «цей термін надмірно використовується в політичній полеміці, причому настільки не визначено, що широка публіка вкладає в нього абсолютно суперечливий зміст»[13, с. 50]. Активне ж використання даного терміну пояснюється небажанням вводити в профанний і науковий обіг «довгі і незграбні визначення».

2. В свої переважній більшості, так звані «олігархи», не прагнули стати олігархами в повному розумінні цього слова. Вони ніколи не «бажали управляти державою в тому значенні, що має на увазі суфікс «-арх»[9, с. 8]. Адже, греки називали «олігархом» людину, яка володіла вищою владою. За рідкими виключенням жоден з них не прагнув мати формальну політичну владу. Олігархи не прагнули впроваджувати політику в цілій низці сфер, які є базовими для управління державою. Ну думку А. Аслунда, більш доцільно буде використовувати термін «плутократи» «адже їхня мета – збагачуватися, а не керувати державою»[1, с. 49].

3. Більшість тих, хто використовує даний термін вкладає в нього свідомо чи несвідомо негативний міст, що пов'язано ще з давньогрецькою практикою, де олігархія, вважалася неідеальною формою правління. За умови катастрофічного майнового розшарування в умовах нестабільного середовища негатив щодо даного терміну посилюється, що ускладнює проведення об'єктивного аналізу даної проблематики.

4. Класичне визначення трактує олігархію як «владу в руках кількох осіб», що ставить питання про можливість використання даного поняття в однині.

Окрім вищезазначених причин, на нашу думку, термін «олігархи» не розкриває в повній мірі особливості функціонування великого капіталу в системі публічної політики в Україні. Адже, так звані «олігархи» є в багатьох розвинутих державах, але їх взаємозв'язок з державними інституціями докорінно різниця з українським досвідом: «сильні олігархічні угруповання звичні також у країнах із добрим врядуванням, як Канада, Фінляндія та Швеція. Насправді, олігархія – це нормальний стан корпоративного врядування у більшій частині світу»[16]. Для підкреслення специфіки взаємовідносин відносин між великим капіталом й державою у нестабільних системах, де великий капітал має значну можливість впливати на державні управлінські рішення, американський економіст Д. Геллман, ввів поняття «захоплення держави»[14].

На думку працівника апарату Конгресу Сполучених Штатів Америки М. Лофгрена, «захоплення держави» відбувається не тільки в нестабільних державах, а й в «передових» державах світу. Для характеристики впливу недержавних структур на сферу прийняття управлінських рішень в США, він в книзі «Глибина держава: падіння конституції і піднесення тіньового уряду» (The Deep State: The Fall of the Constitution and the Rise of a Shadow Government) вводить поняття «глибина держава»[15]. Причина утворення «глибинної держави» - тобто «держави в державі», вбачається в небажанні громадян на виборах, в умовах системної світової кризи управління, міняти «шило на мило» (підтвердженням цього слугують результати референдуму в Великій Британії – «Brexit»; результати Президентських виборів в США тощо). «Глибину державу», на його думку можуть очолювати з одного боку високопосадовці різних

розвідувальних організацій, військових і судових інституцій та злочинних груп, з іншого – союз топ-менеджерів фінансово-промислових секторів за участі певних державних інституцій. І в першому і в другому варіанті головна задача цих груп направляти макроекономіку США.

Функціонування таких «глибинних держав» характеризуються:

- ✓ державне управління здійснюється через прийняття певних рішень без узгодження з обраними особами і через нав'язування ним певних наперед визначених позицій;
- ✓ керівники «глибинних держав» підкоряються не закону, а зовсім іншій ієрархічній системі;

- ✓ рядовий громадянин не має можливості впливати на процес прийняття рішень.

В свою чергу, американські вчені, приділяючи уваги реаліям України говорять більше не про «глибину»/«паралельну» державу, а про «баронів» і «магнатів». Зокрема, американський дослідник Б. Де Лонг, вважає, що нинішні українські «олігархи» є чудовим відповідником «баронів-розбійників» США XIX століття. Ці «барони», як і сучасні українські представники великого капіталу заробили свої статки на вугіллі, сталі та залізницях під час великого товарного буму перед Першою світовою війною. Відмінність же тогочасних «американських баронів» від сучасних українських, на нашу думку, полягає в тому, що незважаючи на свою «хижацьку» бізнес-поведінку всі свої набути статки (які в своїй більшості були втрачені наступними поколінням: їхні маєтки в Ньюпорті, штат Род-Айленд 1960-70 роках продавалися за 2% від початкової ціни) були інвестовані в розвиток власної країни, що дало поштовх розвитку економіки країни загалом. В свою чергу, для українських реалій характерна інша ситуація – вивід грошей з країни через різні офшорні зони і їх подальша інвестиція в економіку розвинутих країн Європи і Північної Америки.

За результатами дослідження статків великого капіталу (а саме власників-мільярдерів) Інститутом міжнародної економіки Петерсона (США) можна зробити висновок, що в Україні проживає 0,5% від сумарної кількості мільярдерів у світі. Жоден з представників українського великого капіталу не отримав гроші ані в спадок, ані будучи власником чи топ-менеджером потужної компанії[11]. Відповідно до доповіді 11% українських «товтосумів» заробили свої статки як засновники компанії, 33% - у фінансовій сфері, переважна ж більшість 55%, отримали свої статки завдяки зв'язкам з політикою та видобутком і експортом сировини. Так як основними сферами надприбутку в Україні є фінанси (перш за все банківська система) і промисловість (перш за все видобуток і експорт сировини), то це дає змогу українським вченим, зокрема І. Рейтеровичу, С. Телешуну, говорити про функціонування в Україні так званих фінансово-промислових груп, що з часом трансформуються в фінансово-політичні групи.

Фінансово-промислова група - це об'єднання виробничих і торгівельних підприємств з кредитно-інвестиційними, банківськими установами з наступною їх трансформацією у великі багатогалузеві господарські системи зі спільною економічною стратегією та внутрішнім товарообігом. Вони виступають організаційною оболонкою фінансового капіталу, що закріплює єдність виробничих, фінансових та інших інтересів низки компаній та банків[4, с. 824]. В умовах транзитивного суспільства таке об'єднання, як фінансово-промислові групи, найбільш пристосовані до мінливих ринкових умов за рахунок диверсифікації діяльності та зменшення фінансового ризику (фінансування відбувається за рахунок власних коштів фінансово-промислових груп). Небезпека, в свою чергу, полягає в тому, що за умов нестабільності політичної системи (не тільки економічної) фінансово-промислові групи позбавляються виключно економічних рис і набувають нових ознак, що дозволяє їх класифікувати як фінансово-політичні[5]. Для таких груп є характерне поєднання економічних, політичних і адміністративних складових з метою реалізації приватних інтересів.

До найбільших сучасних фінансово-політичних груп в Україні можна віднести корпорацію «System Capital Management», корпорацію "Інтерпайп", корпорацію "Укрпромінвест" (яка де-юре припинила свою діяльність в 2012, а де-факто діє і нині), фінансово-політичну групу "Приват", групу "Континіум", компанію «Group DF», групу «Конті», корпорацію "Індустріальний союз Донбасу" тощо[7].

Для фінансово-політичних груп, як учасників політичного процесу, притаманне використання публічних так і непублічних методів «впливу на прийняття владних рішень, передусім через монополізацію контролю над системою державного управління, нав'язуючи їй феномен тіньової економіки, явища корупції та систему кулуарного лобізму»[5].

На думку, українських вчених А. Гальчинського, О. Пасхавера, І. Рейтеровича, С. Телешуна та інших діяльність цих корпоративних об'єднань характеризується наступними ознаками:

- ✓ контроль над промисловими та фінансовими активами;
- ✓ управління фінансовими потоками через власний банк;
- ✓ наявність власної депутатської фракції (або групи депутатів) у вищому законодавчому органі країни, яка виступає головним лобістом інтересів фінансово-промислової групи;

- ✓ делегування своїх представників у структури виконавчої та, іноді, судової влади;
- ✓ вплив на редакційну політику засобів масової інформації загальнодержавного масштабу[5].

В свою чергу, основними механізмами впливу фінансово-політичних груп на формування державної політики є:

1. Легальні:
 - ✓ створення політичних партій і громадських рухів, їх подальше фінансування та перетворення на знаряддя лобізму власних інтересів;
 - ✓ особиста та відкрита участь підприємців у виборах;
 - ✓ формування громадської думки з різноманітних політико-економічних питань;
 - ✓ організація різноманітних політичних акцій;
 - ✓ забезпечення політичних зв'язків для впливу на процес прийняття політичних рішень;
 - ✓ мобілізація мас за допомогою ЗМІ, створення умов для реалізації прямої демократії;
2. Нелегальні:
 - ✓ прямий підкуп чиновників;
 - ✓ шантаж чиновників;
 - ✓ «купівля» посад у структурах виконавчої влади;
 - ✓ інвестування грошей в політичні сили різних країн;
 - ✓ лобіювання власних інтересів через політичні/бізнес-кола інших країн
 - ✓ відмивання «сірих» коштів через треті країни використовуючи офіційні фонди, громадсько-політичні рухи, ЗМІ та волонтерські проекти тощо.

Отже, можна зробити висновок, що найбільш влучним поняттям для характеристики функціонування великого капіталу в Україні є фінансово-промислова група. За умови нестабільного інституційного середовища відбувається заміщення формальної інституціональної системи взаємовідносин у трикутнику «влада – фінансово-промислові групи – суспільство», на неформальну інституційну систему, головною ознакою якої є активна участь бізнес-еліти в політичному житті держави, що дає змогу нам говорити про функціонування вже фінансово-політичних груп. В умовах нестабільного інституціонального середовища, конфлікту на сході України, що посилений зовнішньою інтервенцією, торгівельними війнами, залежністю від капіталів зовнішніх кредиторів та масовою бідністю громадян України, проблема взаємозв'язку великого капіталу і влади стає «Гордієвим вузлом» сучасної української політики.

Література:

1. Аслунд А. Україна. Що пішло не так і як це виправити [Текст] / Андерс Аслунд ; [пер. з англ. В. Губенко та ін.]. - Київ : Києво-Могилянська академія : Ін-т міжнар. економіки Петерсона, 2015. - 292 с.
2. Дюверже М. Партийная политика и группы давления. Сравнительное введение // Социально-гуманитарные знания. – 2000. - №4. – С. 261-271.
3. Екеринг В. Управление и организованные структуры // Российская академия государственной службы при Президенте РФ. Информационно-аналитический центр. Реферативный сборник «Государственная служба. Группы интересов. Лоббирование. Взгляд из-за рубежа». – Москва, 1995. – Выпуск 4.
4. Економічна енциклопедія : [у 3 т.]. = К. : Тернопіль, 2002. - Т. 3. - 2002. - 952 с.
5. Рейтерович В. І. Особливості функціонування фінансово-політичних груп інтересів у системі публічної політики // "Державне управління: удосконалення та розвиток", № 5, 2011 [Електронний ресурс]. - Режим доступу : <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=285> (Дата звернення: 12.11.2016).
6. Сабанадзе Ю. В. Группы интересов у переходных обществах: [монографія] / Ю. В. Сабанадзе. – К.: Логос, 2009. – 208 с.
7. Телешун С. О., Рейтерович І. В. Вплив фінансово-політичних груп на прийняття стратегічних рішень у сфері політики та економіки: українські реалії : монографія / С. О. Телешун, І. В. Рейтерович. – Київ-Херсон, 2008. - 151 с.
8. Телешун С. О. Суспільні виклики та ефективна публічна влад: українські реалії // Трибуна. - 2010. - №7/8. - С. 8-10.
9. Фортескью Стивен Русские нефтяные бароны и магнаты металла. Олигархи и государство в переходный период [Текст] / С. Фортескью ; пер. с англ. Т. Новикова. - М. : Столица-принт, 2008. - 379 с.

10. An economy for the 1% // Oxfam briefing paper, 18 January 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.oxfam.org/sites/www.oxfam.org/files/file_attachments/bp210-economy-one-percent-tax-havens-180116-en_0.pdf (Дата звернення: 16.11.2016).
11. Freund C., Oliver S. The Origins of the Superrich: The Billionaire Characteristics Database \ Working Paper, Peterson Institute for International Economics [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://piie.com/publications/wp/wp16-1.pdf> (Дата звернення: 21.11.2016).
12. Fukuyama F: What is Corruption? // Against Corruption: a collection of essays [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/against-corruption-a-collection-of-essays/against-corruption-a-collection-of-essays> (Дата звернення: 07.01.2016).
13. Hans-Henning Schroder, "The Oligarch" a Force to be Reckoned With?", in Stefanie Harter and Gerald Easter (eds), "Shaping the Economic Space in Russia. Decision making processes, institutions and adjustment to change in the El'tsin era", Ashgate, Aldershot, 2000.
14. Hellman J. "Winners Take All: The Politics of Partial Reform in Post-Communist Transitions," World Politics, vol. 50, no. 2 (January 1998).
15. Isquith E. Controlled by shadow government: Mike Lofgren reveals how top U.S. officials are at the mercy of the "deep state" \ Salon [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.salon.com/2016/01/05/controlled_by_shadow_government_mike_lofgren_reveals_how_top_u_s_officials_are_at_the_mercy_of_the_deep_state/ (Дата звернення: 07.01.2016).
16. Morck R., Wolfenzon D., Yeung B. 2005. "Corporate Governance, Economic Entrenchment, and Growth." Journal of Economic Literature, 43(3): 655-720.
17. The party winds down // The Economist [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economist.com/news/international/21698239-across-world-politically-connected-tycoons-are-feeling-squeeze-party-winds?fsrc=scn/fb/te/pe/ed/thepartywindsdown> (Дата звернення: 24.11.2016).
18. Teleshun S. Ukraine Through the Prism of Geopolitical Challenges: Analytical Aspect // Polish Journal of Political Science [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://inop.edu.pl/wp-content/uploads/2016/04/PJPS_012.pdf (Дата звернення: 18.11.2016).